

Από τη μνήμη στις «στοχαστικές προσαρμογές»: Η εκατονταετηρίδα του 1930 και ο Κ. Π. Καβάφης¹

Γιώτα Παπαδημητρίου
Δρ. Ιστορίας της Εκπαίδευσης
giotapapadim@yahoo.gr

Περίληψη

Το 1930 εορτάστηκε με λαμπρότητα η εκατονταετηρίδα της ανεξαρτησίας και της συγκρότησης ελληνικού κράτους. Σε όλη τη χώρα οργανώθηκαν εκδηλώσεις με στόχο την απόδοση τιμής στο παρελθόν αλλά και την ενίσχυση της εθνικής ενότητας και της αυτοπεποίθησης μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η εκατονταετηρίδα εορτάστηκε και στον εξωελλαδικό ελληνισμό. Ειδικότερα, ο αιγυπτιακός Ελληνισμός γιόρτασε παράλληλα και τη δική του εκατονταετηρίδα στην Αίγυπτο μέσα σε ένα περιβάλλον αυξανόμενης αβεβαιότητας, λόγω της προϊούσας εξασθένησης των ξένων παροικιών στην Αίγυπτο. Στο πλαίσιο αυτό, το αιγυπτιακό περιοδικό *Πανόραμα* οργάνωσε μια έρευνα που αφορούσε «το σημαντικότερο γεγονός της εκπολιτιστικής δράσεως των Ελλήνων της Αιγύπτου». Στα ερωτήματα του περιοδικού απάντησαν 49 εκπρόσωποι της παροικιακής ζωής. Στις απαντήσεις τους τονίζεται η συμβολή των Ελλήνων στην οικονομία και τον πολιτισμό της Αιγύπτου, αλλά εκφράζεται και ανησυχία για το μέλλον της παροικίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απάντηση του Κ. Π. Καβάφη. Ο ποιητής επισημαίνει την ανάγκη της επικοινωνίας των Αιγυπτιακών με το εθνικό κέντρο αλλά και τον διάλογο με την Αίγυπτο. Επιπλέον, θεωρεί πως ο ελληνισμός της Αιγύπτου, που παραμένει πάντα ελληνικός, έχει διαμορφωθεί «υπό βιοτικούς όρους όχι αποκλειστικά ελληνικούς» και προτείνει τη δημιουργική προσαρμογή ως απάντηση στην απειλή παρακμής.

Λέξεις-κλειδιά: Καβάφης, Εκατονταετηρίδα, 1930, Αιγυπτιακός Ελληνισμός, Πανόραμα.

1. Ο εορτασμός της εκατονταετηρίδας το 1930

Η εκατονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης είχε προγραμματιστεί να εορταστεί το 1921. Ωστόσο, ο εορτασμός αναβλήθηκε λόγω του Μικρασιατικού Πολέμου. Όταν τελικά πραγματοποιήθηκε, το 1930, σηματοδοτούσε πλέον τη συμπλήρωση εκατό χρόνων από τη συγκρότηση και τη διεθνή αναγνώριση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους (1830). Η χρονική αυτή μετατόπιση επέτρεψε την αναδιαμόρφωση του περιεχομένου της επετείου. Έτσι, ο εορτασμός δεν περιοριζόταν πλέον στην ανάμνηση της επαναστατικής πράξης του 1821, αλλά αφορούσε ολόκληρη την εκατονταετή πορεία του ελληνικού κράτους. Στο πλαίσιο αυτό, ο εορτασμός δε λειτούργησε ως ουδέτερη ιστορική αναφορά, αλλά ως πράξη ανασυγκρότησης της εθνικής ταυτότητας και αποκατάστασης της συλλογικής αυτοπεποίθησης σε μια περίοδο κατά την οποία η ελληνική κοινωνία προσπαθούσε να ξεπεράσει το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Στο επίπεδο της δημόσιας πρακτικής, ο εορτασμός του 1930 χαρακτηρίστηκε από μαζική ανέγερση μνημείων σε όλη την ελληνική επικράτεια (Κουλούρη, 2021). Παράλληλα, οργανώθηκε ένα πυκνό πλέγμα εκδηλώσεων. Σε όλη τη χώρα στρατιωτικές παρελάσεις, κανονιοβολισμοί, δοξολογίες, καταθέσεις στεφάνων, αποκαλυπτήρια μνημείων, ιστορικές εκθέσεις, πολιτιστικές δράσεις κ.ά. συγκρότησαν ένα ενιαίο πεδίο δημόσιας μνήμης, στο οποίο συνέπρατταν η κρατική εξουσία, η Εκκλησία, οι εκπαιδευτικοί μηχανισμοί και οι

¹ Το άρθρο αυτό αποτελεί αναθεωρημένη και σημαντικά διευρυμένη εκδοχή του άρθρου: Γ. Παπαδημητρίου (2002α). Το «σημαντικότερο γεγονός της εκπολιτιστικής δράσεως των Ελλήνων της Αιγύπτου» κατά τον Κ.Π. Καβάφη. *Ομπρέλα-γράμματα, τέχνες, πολιτισμός*, 58, 62-66.

κοινωνικοί φορείς². Μάλιστα, οργανώθηκαν και μεγαλειώδεις δημόσιες τελετές-όπως η ιστορική αναπαράσταση του Λυκείου των Ελληνίδων στο Παναθηναϊκό Στάδιο και η μεγάλη ιστορική πομπή προς την Ακρόπολη που υπογράμμιζαν τον πανηγυρικό και ιδεολογικό χαρακτήρα της επετείου (Τριανταφύλλου, 2013).

Εικόνα 1. Το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας Ακρόπολις για την 26η Μαρτίου 1930 (συντακτική Ομάδα thecaller, 2021)

Η ανάλυση αυτών των εκδηλώσεων μπορεί να μάς αποκαλύψει τις συναινέσεις και τις πολιτικές συγκρούσεις γύρω από το παρελθόν, την ψυχαγωγική και εμπορευματοποιημένη πλευρά των μαζικών ιστορικών θεαμάτων καθώς και τις σχέσεις ανάμεσα στην τοπική και την εθνική μνήμη (Κουλούρη, 2020: 41). Σε κάθε περίπτωση, σε μια δεκαετία πολιτικών εντάσεων, οικονομικής κρίσης και ενσωμάτωσης των προσφυγικών πληθυσμών, ο επετειακός αυτός εορτασμός πρόσφερε ένα ενοποιητικό αφήγημα στην ελληνική κοινωνία. Άλλωστε, δεν είχε μόνο αναδρομικό χαρακτήρα· αποσκοπούσε εξίσου στην παραγωγή νοήματος για το παρόν αλλά και στη διαμόρφωση μιας προοπτικής για το μέλλον.

Εικόνα 2. Φωτογραφία από τις εορταστικές εκδηλώσεις της εκατονταετηρίδας στην Καβάλα του 1930 (Λυκουρίνος, 2021)

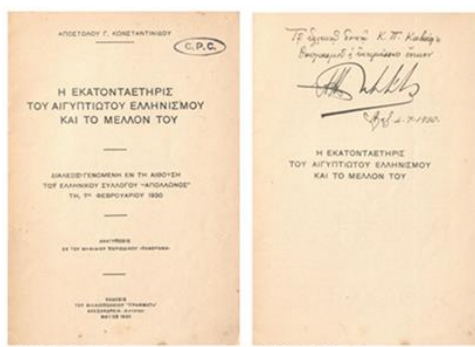
Ο εορτασμός της εκατονταετηρίδας δεν περιορίστηκε στο εσωτερικό της ελληνικής επικράτειας, αλλά επεκτάθηκε και στις ελληνικές κοινότητες της διασποράς, οι οποίες αποτελούσαν τμήμα του ευρύτερου ελληνικού κόσμου και ήταν ενεργοί φορείς της ελληνικής

² Σε πρωτοσέλιδο εφημερίδας της εποχής ο Ευάγγελος Τζιάτζιος περιγράφει τον εορτασμό στη Φλώρινα: «Η Κυριακή εξημέρωσε με ένα αιθριώτατον ουρανόν. Η χαρά του κόσμου υπήρξε μεγάλη και ενωρίς αμέσως μετά το εωθινόν, εξεχύθη εις τας οδούς. Η πόλις έπλεε κυριολεκτικώς εις το κυανόλευκον. Πελώριοι σημαίαι είχαν αναρτηθή εις όλα τα καταστήματα της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου και των λοιπών κεντρικών οδών. Το εωθινόν ανεκρούσθη υπό των περιελθουσών την πόλιν Μουσικών του Συλλόγου Φλωρίνης “Ο ΟΡΦΕΥΣ”, του Εθνικού Οικοτροφείου και της ΙΧ Μεραρχίας και εχαιρετίσθη δια των κεκανονισμένων κανονιοβολισμών. Την 8 π.μ. οι κώδωνες των εκκλησιών έκρουον χαρμοσύνως επί ημίσειαν ώραν. Ήδη αι περί τον Μητροπολιτικόν ναόν οδοί είχαν καταληφθεί από κόσμον, ο οποίος είχε προσέλθει εκ των πλέον απομεμακρυσμένων χωρίων της επαρχίας, ίνα συμμετάσχη εις τον εορτασμόν. Μετά την άφιξιν των επισήμων εις τον Μητροπολιτικόν ναόν του Αγίου Παντελεήμονος, ήρχισεν η δοξολογία...» (Βογιατζής, 2010).

ταυτότητας, αλλά με δικές τους ιστορικές διαδρομές, θεσμικές δομές και πολιτισμικές πρακτικές. Με ενθουσιασμό γιορτάστηκε η εκατονταετηρίδα του 1930 και στην ελληνική παροικία στην Αίγυπτο³, η οποία έγραφε εκεί, ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, τη δική της ιστορική πορεία⁴. Ειδικότερα, για τον αιγυπτιώτη ελληνισμό ο εορτασμός της εκατονταετηρίδας είχε μεγάλη σημασία, εφόσον συνέδεε τη μνήμη της συγκρότησης του ελληνικού κράτους με τη δική του ιστορική διαδρομή, καθώς θεωρήθηκε ότι ταυτόχρονα συμπληρωνόταν και ένας αιώνας από την αρχή της οργανωμένης παρουσίας του στην Αίγυπτο. Από την άλλη, αποτέλεσε αφορμή συλλογικού αναστοχασμού αναφορικά με την ιστορική πορεία της παροικίας κατά τον πρώτο αιώνα της στην Αίγυπτο αλλά και τις μελλοντικές της προοπτικές. Ενδεικτικός είναι ο τίτλος της διάλεξης του Απόστολου Γ. Κωνσταντινίδη στον ελληνικό σύλλογο «Απόλλων» της Αλεξάνδρειας (7 Φεβρουαρίου 1930), «Η Εκατονταετηρίς του Αιγυπτιώτου Ελληνισμού και το μέλλον του». Η διάλεξη δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Πανόραμα* και ανατυπώθηκε σε φυλλάδιο από τον εκδοτικό οίκο «Γράμματα». Ένα αντίτυπό της βρέθηκε στη βιβλιοθήκη του Καβάφη με ιδιόχειρη αφιέρωση προς τον ποιητή, γεγονός που μάς οδηγεί να υποθέσουμε ότι γνώριζε το περιεχόμενό της όταν διατύπωσε την απάντησή του στην έρευνα του *Πανοράματος*, στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Εικόνα 3. Το πρωτοσέλιδο της αιγυπτιώτικης εφημερίδας *Ταχυδρόμος Ομόνοια* της 26ης Μαρτίου 1930 (Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων)

Εικόνα 4. Το εξώφυλλο του φυλλαδίου με τη διάλεξη του Α. Γ. Κωνσταντινίδη και η αφιέρωση στον Κ. Π. Καβάφη (Ψηφιακές Συλλογές του Αρχείου Καβάφη, Ίδρυμα Ωνάση)

³ Η εκατονταετηρίδα της Ελληνικής Παλιγγενεσίας γιορτάστηκε με λαμπρότητα και στις μεγάλες πόλεις της Αιγύπτου αλλά και στις ελληνικές παροικίες της ενδοχώρας (ενδεικτικά, για τον τριήμερο εορτασμό στην παροικία της Μανσούρας, βλ. Παπαδημητρίου, 2002β).

⁴ Βλ. ενδεικτικά Κιτροδέφ, 2022 και Τομαρά-Σιδέρη & Ellaboody, 2024.

2. Η έρευνα του Πανοράματος και η καβαφική προσέγγιση

Μέσα σε αυτό το κλίμα, με πρωτοβουλία του Στέφανου Πάργα⁵, πραγματοποιήθηκε μια σχετική έρευνα από το περιοδικό *Πανόραμα*. Η έρευνα δημοσιεύθηκε διαδοχικά στα τεύχη 31-34 (Ιούλιος-Οκτώβριος 1930) και, στη συνέχεια, κυκλοφόρησε σε φυλλάδιο από τον εκδοτικό οίκο «Γράμματα». Το ερώτημα που τέθηκε στους/στις συμμετέχοντες/ουσες ήταν: «Ποίον είναι το σημαντικότερον γεγονός το οποίον δύναται να επιδείξη ο Ελληνισμός της Αιγύπτου ως χαρακτηριστικόν της εκπολιτιστικής αυτού δράσεως κατά τα τελευταία εκατόν έτη (1830–1930);». Η σημασία της έρευνας καταδεικνύεται ήδη από τη διατύπωση του ερωτήματος. Οι συμμετέχοντες/ουσες δεν καλούνται να αναφερθούν στην Ελληνική Επανάσταση, αλλά να προσδιορίσουν το σημαντικότερο επίτευγμα της ελληνικής παρουσίας στην Αίγυπτο, με στόχο, όπως δηλώνεται στο εισαγωγικό σημείωμα, να αναδειχθούν «αι αλματικάί πρόοδοι των Ελλήνων της Αιγύπτου». Πρόκειται, επομένως, για μια μετατόπιση από την εθνική ιστορία στην ιστορία της παροικίας. Η έρευνα υπερβαίνει την απλή καταγραφή επιτευγμάτων και καλεί την παροικία να μιλήσει για τον εαυτό της, λειτουργώντας ως διαδικασία συλλογικής αυτοπαρουσίασης και αναστοχασμού.

Η πρωτοβουλία αυτή δεν ήταν τυχαία. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 η ελληνική κοινότητα της Αιγύπτου αριθμούσε περισσότερα από 100.000 μέλη και αποτελούσε μία από τις ισχυρότερες παροικίες του εξωελλαδικού ελληνισμού. Ωστόσο, η άνοδος του αιγυπτιακού εθνικισμού και των γηγενών αστικών στρωμάτων, η σταδιακή υποχώρηση της βρετανικής επιρροής, οι συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και ο αυξανόμενος ανταγωνισμός, ιδιαίτερα στο εμπόριο και ό,τι αφορούσε το βαμβάκι, διαμόρφωναν ένα νέο περιβάλλον, στο οποίο η μέχρι τότε οικονομική και κοινωνική πρωτοκαθεδρία των Ελλήνων δεν θεωρούνταν πλέον αυτονόητη⁶. Είναι η απειλή χυμένη στον αέρα...» παρατηρούσε χαρακτηριστικά ο Νίκος Καζαντζάκης (1927: 172).

Οι σαράντα εννέα απαντήσεις που συγκεντρώθηκαν αποτυπώνουν ακριβώς αυτήν τη συγκυρία. Το ερώτημα για το σημαντικότερο γεγονός της εκπολιτιστικής δράσης των Ελλήνων της Αιγύπτου υποχρεώνει τους/τις συμμετέχοντες/ουσες να επιλέξουν, να ιεραρχήσουν και, εν τέλει, να ορίσουν τι σημαίνει «συμβολή». Έτσι, μέσα από τις απαντήσεις, η παροικία «αυτό-παρουσιάζεται» ως δύναμη οικονομικής ανάπτυξης, ως φορέας εκπαίδευσης και φιλανθρωπίας και ως παράγοντας πολιτισμικής ζωής στην Αίγυπτο. Σε αρκετές απαντήσεις, όμως, διαφαίνεται και κάποια ανησυχία για το μέλλον. Πίσω από την εικόνα επιτυχίας που προβάλλεται διακρίνεται και η επίγνωση ότι η εποχή αυτή πλησιάζει στο τέλος της. Έτσι, η

⁵ Ο Στέφανος Πάργας (φιλολογικό ψευδώνυμο του Νίκου Ζελίτα, 1888–1938) υπήρξε διακεκριμένος λόγιος και εκδότης (ιδρυτής των περιοδικών *Γράμματα* και *Παναιγύπτια*) της ελληνικής παροικίας της Αλεξάνδρειας. Ήταν ένας από τους θερμότερους υποστηρικτές του έργου του Καβάφη και συγκαταλεγόταν στους επιλεγμένους αποδέκτες των ιδιωτικών εκδόσεων και των μονόφυλλων που ο ποιητής διένειμε σε περιορισμένο κύκλο φίλων. Γενικότερα, ο Πάργας λειτούργησε ως βασικός διαμεσολαβητής ανάμεσα στον Κ. Π. Καβάφη και σε άλλους λογοτέχνες, αλλά και ως ρυθμιστής των σχέσεων του ποιητή με το κοινό. Η αλληλογραφία και τα σημειώματα που διασώζονται στο Αρχείο Καβάφη τεκμηριώνουν τη στενή συνεργασία των δύο ανδρών (γενικά για την εκδοτική δραστηριότητα του Πάργα βλ. Ρώτα, 1994).

⁶ Η Αίγυπτος, η οποία από το 1882 βρισκόταν υπό βρετανική κατοχή και από το 1914 είχε ανακηρυχθεί επίσημα βρετανικό προτεκτοράτο, απέκτησε την τυπική ανεξαρτησία της το 1922, χωρίς όμως να τερματιστεί πλήρως η βρετανική επιρροή. Παράλληλα, από το 1927 άρχισαν οι διαπραγματεύσεις για την κατάργηση των διομολογήσεων, δηλαδή του προνομιακού καθεστώτος που παρείχε στους ξένους υπηκόους σημαντικές δικαστικές, φορολογικές και διοικητικές εξαιρέσεις. Η εξέλιξη αυτή σηματοδοτούσε τη σταδιακή ενίσχυση της αιγυπτιακής κρατικής κυριαρχίας και προμήνυε ουσιαστικές αλλαγές στη θέση των ξένων παροικιών, μεταξύ των οποίων και της ελληνικής. Η διαδικασία ολοκληρώθηκε με τη Σύμβαση του Μοντρέ (1937), η οποία προέβλεπε μεταβατική περίοδο έως το 1949 για την πλήρη κατάργηση των προνομίων που απέρρεαν από τις διομολογήσεις. Βλ. και Kitroeff, 2017.

έρευνα λειτουργεί όχι μόνο ως απολογισμός του πρώτου αιώνα της παροικίας αλλά και ως έμμεσος προβληματισμός για τη συνέχειά της.

Εικόνα 5. Το μηνιαίο περιοδικό *Πανόραμα* με περιεχόμενα: «Γράμματα, τέχναι, επιστήμαι, ιστορία, φιλοσοφία, κοινωνικά μελέται» (ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Ψηφιοποιημένες συλλογές)

Εικόνα 6. Ο Καβάφης στο σαλόνι του Φωτογραφία του Racine γυρω στο 1930 (Ψηφιακές Συλλογές Αρχείου Καβάφη, Ίδρυμα Ωνάση)

Η συμμετοχή του Κ.Π. Καβάφη στην έρευνα του *Πανοράματος* παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Σημειώνουμε ότι είχε ήδη, το 1928, δημοσιεύσει στο περιοδικό τα ποιήματα «Του μαγαζιού» (τχ. 1), «Μακρυά» (τχ. 2), «Πολύ σπανίως» (τχ. 3) και «Θυμήσου, σώμα...» (τχ. 4). Η απάντησή του στην έρευνα δημοσιεύεται στο 34ο τεύχος, στην 49η και τελευταία θέση. Η εμφανώς τιμητική αυτή θέση αντανακλά το κύρος που συνόδευε τότε το όνομα του ποιητή⁷. Είναι ενδεικτικό ότι τέσσερις από τους/τις συμμετέχοντες/ουσες στην έρευνα αναφέρονται στον ίδιο· μάλιστα, σε μία απάντηση θεωρείται ως «το χαρακτηριστικότερον ίσως δείγμα πολιτισμού που έχει να επιδείξη η Ελληνική Αίγυπτος»⁸. Άλλωστε, την περίοδο αυτή, ο Καβάφης αποτελεί πλέον αναγνωρισμένη μορφή των ελληνικών γραμμάτων⁹, ένα γεγονός που αποτυπώνεται εύγλωττα και στη μαρτυρία του Νίκου Καζαντζάκη (1927: 167-171), ο οποίος γράφει για αυτόν: «Η πιο εξαιρετική πνευματική φυσιογνωμία της Αιγύπτου είναι χωρίς άλλο ο ποιητής Καβάφης... Να ένας άνθρωπος μπροστά μου, άρτιος, που τελεί τον άθλο της τέχνης με υπερηφάνεια και σιωπή, αρχηγός ερημίτης, κι υποτάσσει την περιέργεια, τη φιλοδοξία και τη φιληδονία στον αυστηρό ρυθμό μιας επικούρειας ασκητικής...».

Θεωρούμε σκόπιμο να επισημάνουμε ότι η απάντηση του Καβάφη δε δημοσιεύεται ως γραπτή απάντηση στο ερωτηματολόγιο, αλλά ως καταγραφή συνομιλίας που είχε με τον Στέφανο Πάργα. Οι συντάκτες διευκρινίζουν εξ αρχής ότι δημοσιεύουν «μερικές γνώμας» που τούς εξέφρασε ο ποιητής, επισημαίνοντας έτσι ότι πρόκειται για απόδοση του προφορικού του λόγου και όχι για αυτούσιο κείμενο του Καβάφη. Ωστόσο, η στενή προσωπική και πνευματική σχέση των δύο ανδρών, σε συνδυασμό με τη ρητή επισήμανση των συντακτών

⁷ Είναι χαρακτηριστικό ότι στον δεύτερο τόμο του έργου του Αθ. Γ. Πολίτη, *Ο Ελληνισμός και η Νεωτέρα Αίγυπτος* (1930), δέκα από τις 34 σελίδες του κεφαλαίου για την πνευματική ζωή αφιερώνονται στον Καβάφη (βλ. κείμενο με την υπογραφή «Στ. Τσ.», το οποίο τίθεται ως προμετωπίδα στο άρθρο του Α. Πολίτη «Κ.Π. Καβάφης», που δημοσιεύθηκε στο τεύχος 108 της *Επιθεώρησης Τέχνης* (Δεκέμβριος 1963).

⁸ Σε μία από τις απαντήσεις, όμως, ο Καβάφης χαρακτηρίζεται ως αστέρας «δευτέρου μεγέθους». Για τις απαντήσεις βλ. Σαββίδης, Γ. Π. (1985).

⁹ Ενδεικτικά, για την ευρύτερη απήχηση που είχε το ποιητικό έργο του Καβάφη και τις συζητήσεις γύρω από το έργο του βλ. Πέτκου, 2009.

ότι μεταφέρουν τις «γνώμες» του ποιητή, μάς επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι το δημοσιευμένο κείμενο αποδίδει με αρκετή πιστότητα το πνεύμα της σκέψης του.

Εν σχέσει με την Έρευνάν μας θεωρούμεν απαραίτητον να δημοσιεύσωμεν μερικάς γνώμας που μας εξέφρασεν ο ποιητής κ. Καβάφης εις μίαν επίκαιρον συνομιλίαν που είχαμε μαζί του προ ολίγων ημερών.

Βρίσκει, μας είπε, την φιλολογική παραγωγή των Αιγυπτιωτών πολύ ικανοποιητική, όταν κι' όλας ληφθεί υπ' όψιν το σχετικώς ολιγοχρόνιο της γενικωτέρας, της σημαντικά αυξηθείσης φιλολογικής κινήσεως των Ελλήνων στην Αίγυπτο και το σχετικώς ολιγάριθμον αυτών.

Αλλά είναι της γνώμης ότι για να δυναμώσει, για να στερεωθεί η διανοητική ζωή των Αιγυπτιωτών είναι καλόν να επιδιώκεται στενή πνευματική επαφή με το μεγάλο κέντρον, τας Αθήνας.

Όπως εξέφρασεν άλλοτε -μας είπε- στην "Lanterne Sourde" του Καΐρου, θα ήταν ευκαίριον να γένονταν γνωστή, δι' άρθρων ή μελετών ενίοτε, η εργασία των Ελλήνων λογοτεχνών της Αιγύπτου στους Αιγυπτίους αραβοφώνους συναδέλφους των. Η εργασία των Αιγυπτιωτών ας σημειωθεί (από αιγυπτιακήν έποψιν) είναι καμωμένη το πλείστον από λογίους όχι περαστικούς από την Αίγυπτον, αλλά μεγαλωμένους και αποκαταστημένους εις αυτήν και μερικούς γεννημένους εις αυτήν· και φυσικά μέρος τουλάχιστον της εργασίας των θα έχει κάτι μέσα της από το αιγυπτιακό περιβάλλον.

Ας ελπίσουμε -επρόσθεσεν ο κ. Καβάφης- ν' αναλάβουν αραβομαθείς Έλληνες της Αιγύπτου να γνωρίσουν στον ελληνικόν κόσμον την σύγχρονον αραβική λογοτεχνία της Αιγύπτου, τουλάχιστον στες κύριες γραμμές της.

Μια ενδιαφέρουσα δουλειά των συγγραφέων μας -παρετήρησεν ο κ. Καβάφης- οσάκις ασχολούνται σε πληρέστερη περιγραφή του Ελληνισμού της Αλεξανδρείας (της πόλεως όπου είναι πολυπληθέστερος) θα ήταν να ξεδιαλύνουν ό,τι στοιχείον ιδιάζον έχει ηθών, ή στάσεως, ή συνηθειών: βέβαια ελληνικόν πάντα κατά βάθος, αλλά διαπλασθέν υπό βιοτικούς όρους όχι αποκλειστικά ελληνικούς.

Από τη μελέτη αυτής της απόδοσης της απάντησης του Καβάφη καταλήγουμε πως σε αντίθεση με τη μεγάλη πλειονότητα των συμμετεχόντων/ουσών, οι οποίοι/οίες επιχείρησαν να εντοπίσουν το σημαντικότερο επίτευγμα του αιγυπτιώτη ελληνισμού -την ανάπτυξη του εμπορίου, τη βαμβακοκαλλιέργεια, την εκπαίδευση, τις ευεργεσίες, τη φιλανθρωπία ή τη δράση των κοινοτήτων...- ο Καβάφης μετακινεί εξ αρχής το κέντρο βάρους της συζήτησης. Δεν τον ενδιαφέρει να απαριθμήσει επιτυχίες ούτε να αναδείξει κάποιο κορυφαίο ιστορικό γεγονός. Το ενδιαφέρον του στρέφεται στη φυσιογνωμία της παροικίας. Η παρέμβασή του δεν αποτελεί απλώς μια γνώμη σε ένα επετειακό ερωτηματολόγιο, αλλά συνιστά έναν σύντομο αλλά πυκνό στοχασμό πάνω στην ταυτότητα του ελληνισμού της Αιγύπτου.

Η πρώτη του παρατήρηση αφορά τη φιλολογική παραγωγή των Ελλήνων της Αιγύπτου, την οποία χαρακτηρίζει «πολύ ικανοποιητική», ιδίως αν ληφθούν υπόψη τόσο το σχετικά σύντομο διάστημα ανάπτυξης της πνευματικής ζωής της παροικίας όσο και ο περιορισμένος αριθμός των ανθρώπων που τη συγκροτούσαν. Η αξιολόγηση αυτή αποτελεί έναν έπαινο για τους λογίους της Αιγύπτου αλλά και μια αναγνώριση του γεγονότος ότι σε λίγες δεκαετίες

διαμορφώθηκε ένα αξιόλογο πνευματικό περιβάλλον, ικανό να παράγει έργο με αυτοτελή παρουσία στον ευρύτερο ελληνικό κόσμο¹⁰.

Ταυτόχρονα, όμως, ο Καβάφης υπογραμμίζει ότι η πνευματική αυτή παραγωγή δεν μπορεί να ευδοκιμήσει χωρίς σταθερή επικοινωνία με το εθνικό κέντρο. Η Αθήνα λειτουργεί ως σημείο αναφοράς και εγγύηση συνέχειας της ελληνικής πνευματικής ζωής. Η θέση αυτή δεν εκφράζει εξάρτηση από το μητροπολιτικό κέντρο, αλλά την αντίληψη ότι ο ελληνισμός της διασποράς αποτελεί οργανικό τμήμα ενός ευρύτερου πολιτισμικού δικτύου, το οποίο χρειάζεται διαρκή επικοινωνία και αλληλεπίδραση.

Η προοπτική αυτή διευρύνεται ακόμη περισσότερο όταν ο ποιητής εκφράζει την ευχή να γίνουν γνωστοί οι Έλληνες λογοτέχνες της Αιγύπτου στους αραβόφωνους Αιγυπτίους, αλλά και να αναλάβουν αραβομαθείς Έλληνες να παρουσιάσουν στον ελληνικό κόσμο τη σύγχρονη αραβική λογοτεχνία της Αιγύπτου. Η πρόταση αυτή, που υπερβαίνει τα όρια μιας απλής πολιτιστικής ανταλλαγής, αναδεικνύει τον ρόλο της ελληνικής παροικίας ως γέφυρας ανάμεσα σε δύο πολιτισμούς και προϋποθέτει έναν ελληνισμό ανοιχτό στον διάλογο και τη δημιουργική συνύπαρξη.

Η σημαντικότερη, ωστόσο, παρατήρηση του Καβάφη -στην οποία επικεντρωνόμαστε εδώ- αφορά την ίδια την ταυτότητα του αιγυπτιώτη ελληνισμού. Αναφερόμενος στους μελλοντικούς μελετητές της Αλεξάνδρειας, υποστηρίζει ότι αυτοί θα όφειλαν να διερευνήσουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ηθών, της στάσης και των συνηθειών των Ελλήνων της πόλης και να «ξεδιαλύνουν ό,τι στοιχείον ιδιάζον έχει ηθών, ή στάσεως, ή συνηθειών: βέβαια ελληνικόν πάντα κατά βάθος, αλλά διαπλασθέν υπό βιοτικών όρους όχι αποκλειστικά ελληνικούς». Η διατύπωση αυτή συμπυκνώνει την καβαφική αντίληψη για τον ελληνισμό της διασποράς και αποτυπώνει μια αντίληψη ελληνικότητας ανοιχτής, σύνθετης και ιστορικά εξελισσόμενης.

Για τον Καβάφη, ο ελληνισμός της Αιγύπτου δεν αποτελεί απλώς προέκταση του ελλαδικού χώρου ούτε μια απομονωμένη περιφερειακή κοινότητα που διατηρεί αμετάβλητα τα χαρακτηριστικά της μητρόπολης. Αντίθετα, συνιστά μια ιδιαίτερη ιστορική εμπειρία, διαμορφωμένη μέσα σε ένα πολυεθνικό, πολυγλωσσικό και πολυπολιτισμικό περιβάλλον. Η συμβίωση με άλλες εθνότητες, η οικονομική δραστηριότητα και οι πολιτισμικές ανταλλαγές συνέβαλαν στη διαμόρφωση της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας της παροικίας, χωρίς όμως να αναιρέσουν τον ελληνικό της πυρήνα. Η ελληνική ταυτότητα δεν ορίζεται εδώ από την αναφορά στο ελλαδικό κέντρο, αλλά από τη δυνατότητα προσαρμογής, αφομοίωσης και δημιουργικής σύνθεσης διαφορετικών πολιτισμικών εμπειριών.

Η αντίληψη αυτή δεν αποτελεί μια συγκυριακή θέση που διατυπώνεται στο πλαίσιο της επετειακής έρευνας του *Πανοράματος*, αλλά εντάσσεται οργανικά στη σκέψη του Καβάφη. Ο ποιητής αντιλαμβάνεται τον ελληνισμό ως μια πραγματικότητα, η οποία μετασχηματίζεται διαρκώς μέσα από τη συνάντηση λαών και πολιτισμών, χωρίς να χάνει τη βαθύτερη συνοχή και τη συνέχεια της ταυτότητάς της. Οι θέσεις αυτές διατρέχουν ολόκληρο το καβαφικό έργο. Η καβαφική σύλληψη της ελληνικότητας, μαζί με την ανάγκη αυτοσυνειδησίας και δημιουργικής προσαρμογής, αποτυπώνονται σε ποιήματα της περιόδου 1928-1931 (αλλά και σε προγενέστερες συνθέσεις). Στη συνέχεια, έχοντας πάντα κατά νου ότι η καβαφική ποίηση επιδέχεται πολλαπλές ερμηνευτικές αναγνώσεις, εστιάζουμε στην ερμηνευτική προσέγγιση που κρίνουμε περισσότερο πρόσφορη για την εξυπηρέτηση των ερευνητικών στόχων του παρόντος πονήματος. Με αυτήν την οπτική, λοιπόν, το ιδιάζον στοιχείο του ελληνισμού και

¹⁰ Για την επαφή του Καβάφη με λογοτεχνικούς κύκλους της Αιγύπτου, πέραν της ελληνικής παροικίας, βλ. Onassis Education, 2022.

οι ιδιαίτεροι βιοτικοί όροι υπό τους οποίους είχε διαπλαστεί είχαν ήδη αποτυπωθεί στους παρακάτω στίχους από το «Επάνοδος από την Ελλάδα» του 1914:

*Είμεθα Έλληνες κ' εμείς -τι άλλο είμεθα;-
Αλλά με αγάπες και με συγκινήσεις της Ασίας,
Αλλά με αγάπες και με συγκινήσεις,
Που κάποτε ξενίζουν τον ελληνισμό.*

Οι στίχοι αυτοί συνοψίζουν την αντίληψη του ποιητή για έναν ελληνισμό, ο οποίος -αν και διατηρεί τον ιστορικό του πυρήνα- διαμορφώνεται δημιουργικά μέσα από την εμπειρία της διασποράς και τη συνάντηση με άλλους πολιτισμούς. Η διατύπωση αυτή βρίσκεται σε πλήρη αντιστοιχία με όσα υποστηρίζει στην παρέμβασή του στο *Πανόραμα*, όπου ο ελληνισμός της Αιγύπτου παραμένει «ελληνικός κατά βάθος», αλλά έχει διαπλαστεί μέσα σε ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον. Δεν είναι τυχαίο ότι την ίδια περίπου περίοδο της έρευνας (1930) ο ποιητής λέει στον Στρατή Τσίρκα (1971: 310) «Είμαι κι εγώ Ελληνικός», ενώ επεξεργάζεται το ποίημα «Στα 200 π.Χ.» (1931):

*Κι απ' την θαυμάσια πανελλήνιαν εκστρατεία,
[...] βγήκαμε εμείς·
ελληνικός καινούριος κόσμος, μέγας.
Εμείς· οι Αλεξανδρείς, οι Αντιοχείς,
οι Σελευκείς, κ' οι πολυάριθμοι
επίλοιποι Έλληνες Αιγύπτου και Συρίας,
κ' οι εν Μηδία, κ' οι εν Περσίδι, κι όσοι άλλοι.*

Στο ίδιο ποίημα ο ελληνισμός παρουσιάζεται ως δύναμη πολιτισμικής εξάπλωσης και δημιουργικών «στοχαστικών προσαρμογών»:

*Με τες εκτεταμένες επικράτειες,
με την ποικίλην δράσι των στοχαστικών προσαρμογών,
και με την Κοινήν Ελληνική Λαλιά
ως μέσα στην Βακτριανήν την φέραμεν, ως τους Ινδούς.*

Παράλληλα, ο Καβάφης δεν αποσιωπά τις εντάσεις που συνοδεύουν αυτή τη συνθήκη. Η εμπειρία της διασποράς, η επαφή με άλλους πολιτισμούς αλλά και η συνειδητοποίηση της ιδιαιτερότητας συνεπάγονται συχνά μια αίσθηση αποξένωσης· μια αίσθηση η οποία προκύπτει από τα χάσματα που δημιουργούν οι ιστορικές συνθήκες ανάμεσα σε ανθρώπους ή ομάδες που πίστευαν ότι ανήκουν στον ίδιο κόσμο, αλλά ανακαλύπτουν ότι υπήρξαν πάντοτε «ξένοι»:

*[...] γενόμεν
ξένος εγώ, ξένος πολύ· ένοιωθα κιόλα
μια αμφιβολία να με σιμόνει· μήπως κ' είχα γελασθεί
από το πάθος μου, και πάντα του ήμουν ξένος
(Μύρης· Αλεξάνδρεια του 340 μ.Χ., 1929).*

Η συνείδηση αυτή της ιστορικής και υπαρξιακής ετερότητας καθιστά ακόμη πιο εύγλωττη την επιμονή του ποιητή να αναζητά την ιδιαιτερότητα του ελληνισμού της Αλεξάνδρειας και να μην τον προσλαμβάνει ως παράρτημα του ελλαδικού κέντρου.

Η ίδια ιστορική συνείδηση λειτουργεί και ως αντίβαρο στη θριαμβολογία που συχνά συνόδευε τον επετειακό λόγο του 1930. Για τον Καβάφη η ιστορία αποτελεί χώρο συνεχούς μεταβολής, όπου η επιβίωση ανθρώπων και κοινοτήτων προϋποθέτει αυτογνωσία και προσαρμογή. Την ανάγκη αυτοσυνειδησίας εκφράζουν ποιήματα της περιόδου γύρω από την εκατονταετηρίδα του 1930, όπως το «Εν μεγάλη Ελληνική Αποικία, 200 π.Χ.» (1928), όπου αναγνωρίζονται με ρεαλισμό οι αδυναμίες μιας κοινότητας:

Ότι τα πράγματα δεν βαίνουν κατ' ευχήν στην Αποικία

δεν μέν' η ελαχίστη αμφιβολία [...]

Έχει άτοπα πολλά βεβαίως και δυστυχώς η Αποικία.

Όμως υπάρχει τι το ανθρώπινον χωρίς ατέλεια;

Αντίστοιχα, στο «Ας φρόντιζαν» (1930), μέσα από την προσωπική δοκιμασία, ο ποιητής δεν οδηγείται στην παραίτηση αλλά στην ενεργητική στάση:

Κατήντησα σχεδόν ανέστιος και πένης [...]

Σ' ό,τι δουλειά με βάλουν θα πασχίσω [...]

Να είμαι στη χώρα ωφέλιμος. Αυτή είν' η πρόθεσίς μου.

Το μήνυμα που αναδύεται από τα ποιήματα αυτά, αλλά και από την απάντηση του ποιητή στο *Πανόραμα*, είναι η αναγκαιότητα της προσαρμογής¹¹ στις ιστορικές μεταβολές. Ο Καβάφης προτείνει στον αιγυπτιώτη ελληνισμό να ανταποκριθεί στις νέες συνθήκες μέσα από εκείνη την «ποικίλην δράσι των στοχαστικών προσαρμογών» που εξυμνεί στο ποίημα «Στα 200 π.Χ.», χωρίς όμως να απωλέσει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τη μνήμη του. Η προσαρμογή δεν σημαίνει εγκατάλειψη της ταυτότητας αλλά δημιουργική ανανέωσή της¹².

Γι' αυτό και ο Καβάφης επιμένει ότι οι λόγιοι οφείλουν να μελετήσουν συστηματικά τη φυσιογνωμία του ελληνισμού της Αλεξάνδρειας, την οποία θεωρεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα του ελληνισμού της διασποράς. Υπό αυτό το πρίσμα, ο χαρακτηρισμός της ως «πολυπληθεστέρας» δεν αποτελεί απλώς δημογραφική διαπίστωση, αλλά υποδηλώνει τον ξεχωριστό της ρόλο ως κέντρου του ελληνιστικού κόσμου και ως τόπου όπου η ελληνική παράδοση συν-διαμορφώθηκε με άλλους πολιτισμούς. Δεν είναι τυχαίο ότι η σχετική διατύπωση αποκτά σχεδόν ποιητικό χαρακτήρα: η μουσικότητα του λόγου καθώς και λέξεις όπως «ιδιάζον» και «ελληνικόν πάντα κατά βάθος» προσδίδουν ιδιαίτερη έμφαση στην αναζήτηση εκείνων των χαρακτηριστικών που καθιστούν τον ελληνισμό της Αλεξάνδρειας μια μοναδική ιστορική έκφραση της ελληνικότητας.

Χωρίς, λοιπόν, να αναιρεί τη σημασία της συλλογικής μνήμης, ο Καβάφης υπενθυμίζει ότι καμία ιστορική πορεία δεν είναι αμετάβλητη και ότι η αξιοπρέπεια ανθρώπων και κοινοτήτων κρίνεται από τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν τις ιστορικές μεταβολές. Υπό το πρίσμα αυτό, η απάντησή του στην έρευνα του *Πανοράματος* αποκτά ακόμη βαθύτερο νόημα, καθώς μεταθέτει το ενδιαφέρον από την απογραφή των επιτευγμάτων στη διερεύνηση της ταυτότητας του ελληνισμού της Αιγύπτου.

3. Συμπεράσματα

Ο εορτασμός της εκατονταετηρίδας του 1930 δεν αποτέλεσε απλώς έναν επετειακό εορτασμό της Ελληνικής Παλιγγενεσίας. Υπήρξε μια ιστορική στιγμή κατά την οποία τόσο το ελληνικό

¹¹ Ο ποιητής την εποχή εκείνη είχε αποδεχθεί και στην προσωπική του ζωή την προσαρμογή με την έννοια της παραδοχής της κοινωνικής του μοίρας (Τσίρκας, 1971: 444-45).

¹² Ήδη στους «Τρώες» (1905) ο ποιητής έγραφε:

Είν' οι προσπάθειές μας σαν των Τρώων·

θαρρούμε πως με απόφαση και τόλμη

θ' αλλάξουμε της τύχης μας την μοίρα [...]

Όμως η πτώσις μας είναι βεβαία. Επάνω,

στα τείχη, άρχισεν ήδη ο θρήνος.

Βέβαια, στους στίχους αυτούς αποτυπώνεται η τραγική επίγνωση του αναπόφευκτου καθώς και η ματαιότητα της ανθρώπινης προσπάθειας για ανατροπή των ιστορικών εξελίξεων. Παράλληλα, όμως, η επίγνωση αυτή δεν οδηγεί στην παραίτηση, αλλά αναδεικνύει την αυτογνωσία ως προϋπόθεση μιας αξιοπρεπούς στάσης απέναντι στην ιστορική πραγματικότητα.

κράτος όσο και οι κοινότητες της διασποράς επιχείρησαν να επαναπροσδιορίσουν τη θέση τους μέσα στη νεότερη ιστορία.

Ειδικότερα, η ελληνική παροικία της Αιγύπτου βρισκόταν τότε στο απόγειο της οικονομικής και πολιτισμικής της ακμής, αλλά ταυτόχρονα άρχιζε να συνειδητοποιεί ότι οι πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές στη χώρα προμήνυαν το τέλος της μακράς περιόδου ευημερίας της. Σε αυτό το πλαίσιο, η έρευνα του περιοδικού *Πανόραμα* δεν αποτέλεσε έναν απλό επετειακό απολογισμό, αλλά μια διαδικασία αυτοπαρουσίασης και αυτογνωσίας, μέσω της οποίας η παροικία αποτίμησε τη διαδρομή της και στοχάστηκε το μέλλον της.

Η απάντηση του Κ. Π. Καβάφη στην έρευνα αυτή της προσδίδει βαθύτερο ερμηνευτικό περιεχόμενο, καθώς ο ποιητής μετατοπίζει το ενδιαφέρον από το «τι πέτυχε η παροικία» στο «τι είναι η παροικία». Αναγνωρίζει, λοιπόν, την πνευματική παραγωγή των Ελλήνων της Αιγύπτου, υπογραμμίζει την ανάγκη διαρκούς επικοινωνίας με το ελληνικό κέντρο, προτείνει τον διάλογο με την αραβική διάνοηση και αναδεικνύει τον ελληνισμό της Αλεξάνδρειας ως προϊόν συνύπαρξης διαφορετικών πολιτισμών. Τέλος, ο Καβάφης επισημαίνει ότι το μέλλον μιας κοινότητας δεν εξαρτάται μόνο από τα επιτεύγματά της, αλλά και από την ικανότητά της να αναστοχάζεται την ιστορική της εμπειρία, να προσαρμόζεται στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και να συγκροτεί τη συλλογική της ταυτότητα μέσα από τη μνήμη αλλά και τις «στοχαστικές προσαρμογές».

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Kitroeff, A. (2017). *The Greek exodus from Egypt: Diaspora politics and emigration, 1937–1962*. New York, NY: Berghahn Books.
- Newsroom. (2018, 11 Αυγούστου). *Κωστής Μοσκόφ, είκοσι χρόνια από τον θάνατό του: Ο πρεσβευτής του ελληνικού πολιτισμού στην Αίγυπτο και τον αραβικό κόσμο. Η Αυγή*. Ανακτήθηκε από https://www.avgi.gr/tehnese/282922_o-presbeytis-toy-ellinikoy-politismoy-stin-aigyp-to-kai-ton-arabiko-kosmo
- Onassis Education. (2022, 13 Δεκεμβρίου). *Μάθημα 8: Ο Καβάφης και η επαφή του με λογοτεχνικούς κύκλους της Αιγύπτου, πέραν της ελληνικής παροικίας. Classroom – Onassis Education*. Ανακτήθηκε από <https://classroom.onassis.org/mod/page/view.php?id=1422>
- Van Steen, G. (2010). Liberating Hellenism from the Ottoman Empire: Commemorations of the Greek War of Independence. In R. Clogg (Ed.), *The Oxford handbook of modern Greek studies*. Oxford, England: Oxford University Press, 366–381.
- Αντικλείδι. (2013, 12 Φεβρουαρίου). *Ο Καζαντζάκης γράφει για τον Καβάφη*. Ανακτήθηκε από <https://antikleidi.com/2013/02/12/kavafis-kazantzakis/>
- Βογιατζής, Θ. (2010, 10 Δεκεμβρίου). *Οι εορταστικές εκδηλώσεις της εκατονταετηρίδας της ανεξαρτησίας στην Φλώρινα του 1930. FlorinaPast | Λεύκωμα Φλωρίνης*. Ανακτήθηκε από <https://www.florinapast.mysch.gr/oi-eortastikes-ekdiloseis-tia-ekatoentatiridas/>
- Γιαννακόπουλος, Η. (2024, 29 Απριλίου). *Οι «στοχαστικές προσαρμογές» των Ελλήνων κατά τον Κ. Καβάφη. Huffington Post Greece*. Ανακτήθηκε από <https://www.huffingtonpost.gr/culture/oi-stochastikes-prosarmoges-ton-ellinon-kata-ton-k-kavafi/>
- Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο – Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (ΕΛΙΑ-MIET). (χ.χ.). *Ψηφιοποιημένες συλλογές*. Ανακτήθηκε από <http://eliaserver.elia.org/Iselia/res.aspx>
- Ίδρυμα Ωνάση. (χ.χ.). *Αρχείο Καβάφη: Ψηφιακές συλλογές*. Ανακτήθηκε από <https://cavafy.onassis.org>

- Καζαντζάκης, Ν. (1927). *Ταξιδεύοντας: Σεράπειον – Αλεξάνδρεια*. Αλεξάνδρεια: Σεράπειον.
- Κιτροέφ, Α. (2022). *Οι Έλληνες και η διαμόρφωση της νεότερης Αιγύπτου*. Αθήνα: Παπασωτηρίου.
- Κουλούρη, Χ. (2020). *Φουστανέλες και χλαμύδες: Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα, 1821–1930*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κουλούρη, Χ. (2021, 5 Μαρτίου). *Γιορτάζοντας τα ιωβηλαία του Εικοσιένα. Το Βήμα*. Ανακτήθηκε από <https://www.tovima.gr/2021/03/05/opinions/giortazontas-ta-iovilaila-tou-eikosiena/>
- Λυκουρίνος, Κ. (2021, 24 Μαρτίου). *1821: Ο εορτασμός της Εκατονταετηρίδας 1830–1930 στην Καβάλα*. *Kavala News*. Ανακτήθηκε από <https://www.kavalanews.gr/18233-1821-eortasmos-ekatontaetiridas-1830-1930-kavala.html>
- Μηχανή του Χρόνου. (2020, 26 Ιουνίου). *Πώς γιορτάστηκαν τα 100 χρόνια από την έναρξη της ελληνικής Επανάστασης. Η επέτειος συνέπεσε με τη Μικρασιατική εκστρατεία και τον εθνικό διχασμό*. Ανακτήθηκε από <https://www.mixanitouxronou.gr/pos-giortastikan-ta-100-chronia-apo-tin-enarxi-tis-ellinikis-epanastasis/>
- Νικηταρίδης, Ν. (2021, 26 Μαρτίου). *1821–1921: Η 100ετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης στην Αίγυπτο των Ελλήνων. Ελληνική Κοινότητα Καΐρου*. Ανακτήθηκε από <https://ekkairo.org/2021/03/26/1821-1921-i-100etirida-tis-ellinikis-epanastasis-stin-aigipto-ton-ellinon/>
- Νταναβάρας, Β. Π. (2022). *Το κλίμα των εορτασμών για τη συμπλήρωση 100 ετών από την ανεξαρτησία του Ελληνικού κράτους και οι εκδηλώσεις για τη συμπλήρωση 200 ετών από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, όπως καταγράφηκαν από τα ΜΜΕ (Διπλωματική εργασία)*. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα. Ανακτήθηκε από <https://apothesis.eap.gr/archive/item/6546>
- Παπαδημητρίου, Γ. (2002α). Το «σημαντικότερο γεγονός της εκπολιτιστικής δράσεως των Ελλήνων της Αιγύπτου» κατά τον Κ. Π. Καβάφη. *Ομπρέλα – Γράμματα, Τέχνες, Πολιτισμός*, 58, 62–66.
- Παπαδημητρίου, Γ. (2002β). Εθνικές γιορτές και παροικιακή συνοχή: Ο εορτασμός της εκατονταετηρίδας από την ίδρυση του ελληνικού κράτους στα Ελληνικά Εκπαιδευτήρια Μανσούρας. Στο *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Ιστορικά Εκπαιδευτήρια της Μεσογείου»*. Χίος: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και Δήμος Χίου, 283–295.
- Πέτκου, Ε. (2009). Το περιοδικό Αλεξανδρινή Τέχνη (1926–1931) και ο Κ. Π. Καβάφης. *Περιοδικό Κ*, 20, 86–106. Ανακτήθηκε από <https://www.academia.edu/94387819/>
- Πολίτης, Α. Γ. (1928–1930). *Ο Ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος, Τόμοι 1–2*. Αλεξάνδρεια.
- Πολίτης, Α. (1963). Κ. Π. Καβάφης. *Επιθεώρηση Τέχνης*, 108, 645–648. Ανακτήθηκε από http://politis.eu.org/images/pdf01/1963_108.pdf
- Ρώτα, Μ. (1994). *Το περιοδικό «Γράμματα» της Αλεξάνδρειας (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή)*. Αθήνα.
- Σαββίδης, Γ. Π. (1985). *Ένας οδηγός στην καθαφική βιβλιογραφία*. Αθήνα: Ίκαρος. Ανακτήθηκε από <https://kavafis.greeklanguage.gr/index.php/anazitisi?stext=%CE%94475>
- Σουλογιάννης, Ε. (1994). *Η Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας (1843–1993)*. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ).
- Συντακτική Ομάδα. (2021, 24 Μαρτίου). *Γιατί αναβλήθηκαν οι εορτασμοί για τα 100 χρόνια από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης το 1921. The Caller*. Ανακτήθηκε από

- <https://thecaller.gr/xronomixani/giati-anavlitikan-i-eortasmi-gia-ta-100-chronia-apo-tin-enarxi-tis-ellinikis-epanastasis/>
- Ταχυδρόμος. (1930, 26 Μαρτίου). Αρ. φύλλου 82. Αλεξάνδρεια. Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. Ανακτήθηκε από [https://digitallibrary.parliament.gr/newspapers/items/faabce5e-b55b-42fa-8f00-fa2f832082fa?search=date:\[1930-03-26%20TO%201930-03-26](https://digitallibrary.parliament.gr/newspapers/items/faabce5e-b55b-42fa-8f00-fa2f832082fa?search=date:[1930-03-26%20TO%201930-03-26)
- Τομαρά-Σιδέρη, Μ., & Ellaboody, S. (2024). *Αιγυπτιώτες Έλληνες στην αιγυπτιακή βιομηχανία, 1945–1963: Η τελευταία αναλαμπή*. Αθήνα: Κέρκυρα-Economia Publishing.
- Τριανταφύλλου, Χ. (2013, 23 Μαρτίου). Γιορτάζοντας την «Εκατονταετηρίδα της Ελληνικής Παλιγγενεσίας» (1930). *Αρχείο Ενθεμάτων (2010–2016)*. Ανακτήθηκε από <https://enthemata.wordpress.com/2013/03/23/triant/>
- Τριανταφύλλου, Χ. (2015). Βενιζελισμός και εθνικό παρελθόν: Το έργο της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδος (1928–1933). *Μνήμων*, 34, 37–66. Ανακτήθηκε από doi:10.12681/mnimon.10020
- Τσίρκας, Σ. (1971). *Ο Καβάφης και η εποχή του*. Αθήνα: Κέδρος.